

Maniheizm'de Ruh ve Ruhun Kurtuluşu

The Soul and The Salvation of the Soul in Manichaeism

Havva Rumeysa YILDIRIM

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Öğrencisi

Graduate Student in the Department of History of Religions, Division of Philosophy and Religious Studies,

Faculty of Islamic Sciences, Selçuk University

Konya / Türkiye

rumeysahavva@gmail.com | <https://orcid.org/0009-0007-4427-9997>

<https://ror.org/045hgzm75>

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 16/04/2025

Kabul Tarihi: 12/06/2025

Yayın Tarihi: 19/06/2025

Article Information

Article Type : Research Article

Received : 16/04/2024

Accepted : 12/06/2025

Published : 19/06/2025

Atıf

Yıldırım, H. R. (2025). Maniheizm'De Ruh ve Ruh'un Kurtuluşu. Antakiyat, 8(1), 90-109

Citation

Yıldırım, H. R. (2025). *The Soul and The Salvation of the Soul in Manichaeism*. Antakiyat, 8(1), 90-109

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. [Intihal.net](https://intihal.net) - [Turnitin](https://turnitin.com)

This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. [Intihal.net](https://intihal.net) - [Turnitin](https://turnitin.com)

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Havva Rumeysa YILDIRIM

This study does not require ethics committee approval and the data used has been obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and all studies used were indicated in the bibliography. It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies used are cited in the bibliography. Havva Rumeysa YILDIRIM

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

ilahiyatdergi@mku.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Öz

Bu çalışma, Maniheizm'in temel düalist öğretisi çerçevesinde ruhun doğasını ve kurtuluş sürecini incelemektedir. Ruhun Işık âlemine ait ilahî bir unsur olarak görüldüğü Maniheist kozmolojide, onun Karanlık âlemin etkisiyle maddi bedene hapsedilmesi, insan varoluşunu iyilik ve kötülük arasındaki kozmik mücadelenin merkezi hâline getirir. Çalışmanın temel problemi, bu ruh anlayışının hem bireysel hem de evrensel düzeyde nasıl bir kurtuluş öğretisi sunduğunu ortaya koymaktır. Araştırmada tarihi, teolojik ve felsefi metinler üzerine nitel içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Mani'nin kendi metinlerinden ve Maniheist literatürdeki farklı kültürel temsillerden hareketle, ruhun karanlıktan arındırılması süreci ilahi rehberlik ve metafizik yükseliş üzerinden sistematik biçimde ele alınmıştır. Bulgular, Maniheist inançta insanın iki kutuplu (madde ve ruh) yapısıyla yaratıldığı, kurtuluşun ise bedenin arzularından sıyrılarak Işık'ın çağrısına cevap vermekle mümkün olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Maniheizm'in ruh anlayışının ilk kez bu denli detaylı ve sistemli şekilde ele alınması bakımından önem teşkil etmektedir. Sonuç olarak, Maniheizm'in ruh anlayışı yalnızca geçmişe ait bir metafizik şema sunmakla kalmamakta; aynı zamanda insanın içsel arınma ve hakikate ulaşma arzusuna çağlar ötesinden yanıt vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Maniheizm, Işık, Karanlık, Ruh, Kurtuluş

Abstract

This study examines the nature of the soul and the process of salvation within the framework of Manichaeism's fundamental dualist doctrine. In Manichaean cosmology, where the soul is regarded as a divine element belonging to the Realm of Light, its entrapment in the material body under the influence of the Realm of Darkness renders human existence the focal point of the cosmic struggle between good and evil. The central research problem of this study is to reveal how this understanding of the soul offers a doctrine of salvation on both individual and universal levels. A qualitative content analysis method has been applied to historical, theological, and philosophical texts. Drawing on Mani's own writings and diverse cultural representations within Manichaean literature, the process of the soul's purification from darkness is systematically examined through divine guidance and metaphysical ascent. The findings demonstrate that, according to Manichaean belief, human beings are created with a dual nature—comprising matter and spirit—and that salvation is made possible by renouncing bodily desires and responding to the call of the Light. In this context, the study is significant in that it addresses the Manichaean concept of the soul in a detailed and systematic manner for the first time. In conclusion, the Manichaean understanding of the soul not only presents a metaphysical schema from the past, but also offers a timeless response to humanity's yearning for inner purification and the attainment of truth.

Keywords: History of Religions, Manichaeism, Light, Darkness, Soul, Salvation

GİRİŞ

Tarihin farklı zamanlarında ortaya çıkan dinî ve felsefî sistemler, insanın varoluşunu, evrenin yapısını ve nihai kurtuluşu anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu çalışmaların ortak noktası, insan ruhunun doğasına ve kurtuluşuna dair sorularda somutlaşmaktadır. Özellikle gnostik din sistemlerinde, ruh ile beden arasındaki ilişki; iyi ve kötü, ışık ve karanlık gibi zıt ilkeler üzerinden açıklanmış, insanın maddi âlemdeki varlığı kozmik çerçevede yorumlanmıştır. Gnostisizm, “başta Tanrı olmak üzere varlık ve olaylarla dinî konulara dair gerçek ve derûnî bilginin; duyu verileri, akıl yürütme ya da burhanî (mantıksal) kanıtlamalarla değil, ancak keşif (ilham) yoluyla

elde edilebileceğini”¹ ileri süren mistik ve felsefî bir akımdır. Gnostik düşünceye göre hakikat, sadece bu içsel ilhamla ve seçilmiş ruhlar aracılığıyla bilinebilir. Kurtuluş ise ruhun karanlıktan arınarak ilahi kaynağına dönmesiyle mümkündür.

Bu bağlamda Maniheizm, üçüncü yüzyılda Mani tarafından kurulan ve gnostik unsurlarla şekillenen özgün bir dinî sistem olarak dikkat çeker. Gnostik anlayışı tam anlamıyla yansıtmakla birlikte bu geleneği tüm özellikleriyle simgeleyen Maniheist öğreti, evreni ve insanı iki ezeli ilkenin—iyilik ve kötülüğün—mücadelesi çerçevesinde tasvir eder.² Ruh, ilahî ışık âlemine ait saf ve iyi bir öz olarak kabul edilirken; beden, Karanlık âlemin bir ürünü olarak görülmekte, ruhun maddi varlık içinde hapsedilmesi ise metafizik bir düşüş olarak anlamlandırılmaktadır. Bu anlayışa göre insan, yalnızca biyolojik bir varlık değil, aynı zamanda ilahî olanla karanlık olanın çatıştığı bir varoluş düzlemidir. Dolayısıyla Maniheist gelenekte ruhun kurtuluşu, bireysel ahlakî çaba kadar, kozmik bir yenilenmenin de parçasıdır.

Maniheizm’deki ruh anlayışını incelemek, günümüz insanının ruh-beden ikilemi ve spiri-tüel dönüşüm sorunlarına tarihsel bir derinlik kazandırmak açısından önem arz etmektedir. Ruhun arınarak kurtuluşa ereceği fikri, yalnızca teolojik bir problematiğin değil, çağdaş bireyin anlam arayışlarının da merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda çalışma, kadîm bir inanç sisteminin ruhsal çözümlemeleriyle modern düşünce arasında köprü kurmaya çalışmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Maniheist inanç sisteminde ruhun ne şekilde tanımlandığını, bu ruhun karanlık beden içerisinde nasıl konumlandırıldığını ve nihai kurtuluşuna ulaşma sürecinin hangi aşamalardan geçtiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Maniheizm’de ruhun kökeni, mahiyeti ve ölüm sonrası durumu nitel bir çalışmayla analiz edilmektedir. Çalışmanın özgün yönü ise, Maniheizm’in ruh anlayışını yalnızca metafizik bağlamda değil; kutsal metinler, çok dilli kavramlar, kozmolojik anlatılar ve ibadet pratikleri çerçevesinde bütüncül biçimde ele almasıdır. Maniheizm’in evrenselci kurtuluş anlayışı, sadece tarihsel bir öğreti olarak değil, aynı zamanda insanın içsel arayışına yönelik evrensel bir cevap olarak da değerlendirilmeye açıktır. Bu bağlamda çalışmanın hem dinler tarihi hem de karşılaştırmalı ruh anlayışları literatürüne anlamlı katkılar sunması hedeflenmektedir.

A. MANİHEİZM

Kurucusuna nispetle Maniheist (Mani taraftarı) adıyla anılan kavramın erken dönemlere kadar uzanan süreçte kullanıldığı bilinmektedir. İslam kaynaklarında ise Mani taraftarlarını dürüstler anlamına gelen ‘*siddikun*’ ifadesiyle yer verilmiştir. Diğer kaynaklarda da aynı şekilde dürüst anlamına gelen ‘*Zaddik*’ , ‘*Zending*’ ifadelere yer verilmiştir. ³ Mani isminin özel bir addan ziyade Aramice bir unvan olduğu ve saygı ifadesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Unvan olarak anlamı ise hayat sahibi anlamına gelen “Hayy”demektir.⁴ Hayy

¹ Ömer Mahir Alper, “İrfâniyye”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 24.07.2024)

² Hamdi Yalçın, “Hermetizm ve Gnostisizm”(Ankara,Fecr Yayınları,2022),sy.12

³ Baki Adam(ed.),Dinler Tarihi(Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), sy.274

⁴ Hilmi Demir, Gnostik Teoloji ve Kelami Aklın Karşılaşması (Ankara:Anadolu Yayınları,2021), sy.124

sözlükte; yaşayan, diriltten, ölümsüz, sağlık ve hayat veren güç anlamında ilahi varlıklara verilen bir sıfattır.⁵ Maniheizm'in ikili doğası düşünüldüğünde yaşayan, diriltten ve ölümsüz anlamına gelen Mani unvanı kendisine hem ruhun hem bedenın doktoru ve kurtarıcısı olarak takdim etme imkânı sunmaktadır.

Mani kelimesine verilen "Hayy" anlamı dışında çeşitli kaynaklarda farklı anlamlar verildiği görülmektedir. Kilise tarihçisi Epiphanius (310-340) Mani'nin kelime anlamının deli olduğunu bildirmekte ve Mani'nin bunu kendi isteğiyle aldığını aktarmaktadır. Başka bir anlam olarak ise Eski Ahit bağlamında Mann ile Yunancadaki "-kheos"ekinin birleşmesiyle, cennet meyvesini boca eden kimse anlamına gelen "Mannichaeus"olarak aktarılmaktadır. Bahsi geçen bu anlamlar dışında Mani; Pehlevice'de 'düşünce ve düşünme', Farsça'da 'köle', Sankristçe'de 'mücevher', Sabîî geleneğinin dili olan Mandence'de her şeyin ilk sebebi ve Işık Kralı, Yüceliğin Babası, ölümsüz ruh' vb. anlamına gelmektedir.⁶

Mani tarafından III. Yüzyılda İran'da kurulan gnostik dinlerden olan Maniheizm, Mezopotamya'dan Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada yayılmıştır. Sabiliğin dışı kapalı oluşunun aksine Mani ve Maniheiztler kendi düşünce ve inançlarının bütün insanlığa ulaştırılması gerektiğine inanmışlardır. Bu noktada yapılan çalışmaların sonucunda hızla yayılan Maniheizm, kendi düşüncelerini farklı coğrafyalarda yaymak adına birçok dilde eserler yazmışlardır. İslam'ın doğuşu, Hristiyanlığın kurumsallaşması ve Moğol istilasası gibi sebeplerden dolayı gücü zamanla zayıflayan Maniheizm'in günümüzde mensubu kalmamıştır.⁷

1. Tarihsel Süreç

Güney Mezopotamya'da yer alan Babil'de doğduğu kabul edilen Mani, genç yaşında Elkesai isimli gnostik bir cemaate mensup olduğu fakat yaşadığı vizyonlar sonucu bu cemaatten ayrıldığı bilinmektedir.⁸ Bu vizyonlar sırasında kendisine peygamberlik verilmesiyle yeni bir din sistemi ortaya koymuştur. Mani'nin peygamberlik iddiası kendisine vahyolunan hakikatin insanlığa ulaştırılması vazifesine dayanmaktadır. Onun Peygamberliğinin ana gayesi kendinden önce gönderilen peygamberlerin öğretilerinin birleştirilmesi ve kendisinin ortaya koyduğu hakikatle insan ruhunu kurutuluşa ulaştırmasıdır.⁹

Mani, 24 yaşında yaşadığı ikinci vizyonun ardından tebliğ faaliyetlerine başlamış ve Hindistan'a ilk seyahatini gerçekleştirmiştir. Akabinde İran'a giderek kendi inanç sistemini geniş bir coğrafyaya yaymıştır. İran'da dönemin hükümdarı I.Şapur'a sunmak üzere Şapuragan adlı eserini kaleme almış ve bu vesileyle ortaya koyduğu inanç ve düşünceler belirli bir dönem hoşgörülle karşılanmıştır. I.Şapur zamanı Maniheizm'in altın çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu süreçte hiçbir baskı ve engellemeyle karşılaşmayan Mani; dinin genel hatlarını, programını ve

⁵ Bekir Topaloğlu, "HAY", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 13.04.2025)

⁶ Mehmet Alıcı, Işık Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi (İstanbul: Divan Kitap, 2018), sy.33-35

⁷ Adam, Dinler Tarihi, sy.274

⁸ Adam, Dinler Tarihi, sy. 275; Şinasi Gündüz(ed.), Dünya Dinleri (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 1.Baskı, 2020), sy.330; Michel Tardieu, Manichaeism (University of Illinois Press Urbana and Chicago, 2008), sy.10

⁹ Harun Güngör, "Maniheizm" Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 5, 1988, sy.146; Michel Tardieu, Manichaeism (University of Illinois Press Urbana and Chicago, 2008), sy.10

misyonerlerinin uyması gereken kuralları bu dönemde belirlemiştir.¹⁰ Bu dönemde Suriye, Mısır ve Doğu İran'a öğrencilerini göndermiştir. Öğrencilerin gönderildiği her coğrafyada hâkim olan dinlerin kurtarıcı imajı Mani kişiliğiyle sunulmuştur. Öyle ki Mani Zerdüştler'e; Zerdüşt'ün manevi oğlu, Budistler'e yeniden bedenlenecek geleceğin Buddha'sı/ Maitraya ve Hristiyanlara ise İsa Mesih'in müjdelediği Paraklit olarak tanıtılmıştır.¹¹ Mani'nin bu şekilde farklı din mensuplarına tanıtılması, Maniheizm'in hızla kabul edilmesine ve yayılmasına katkı sağlamıştır.

I.Şapur sonrası dönem Maniheizm için baskı ve istibdat döneminin başlangıcını oluşturmaktadır. Mecusî din adamlarının çalışmaları neticesinde I.Behram zamanında Mecusîlik dışındaki dinlere sindirme politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu sürecin neticesinde Mani 276 tarihinde idam edilmiştir.¹² Daha öncesinde farklı coğrafyalara göndermiş olduğu öğrencileri bulundukları bölgede Mani'nin misyonunu devam ettirmişlerdir.

Mani sonrası süreçte Fars topraklarında gerileme sürecine giren Maniheizm'in Doğu ve Batı ülkelerinde yayılışı hızlanmıştır. Işık Öğretisi olarak adlandırılan öğretiye Suriye, Kuzey Afrika, Kuzey Arabistan, Mısır, Filistin, Anadolu ve Ermenistan dolaylarında rastlanmıştır. Dördüncü yüzyılın başlangıcında Roma, İspanya ve Fransa gibi ülkelere kadar yayıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Maniheizm Batı'da varlığını VI. Yüzyıldan itibaren kaybetmiştir.

Batı'nın aksine Doğu'da kendisine daha kalıcı bir alan bulan Maniheizm, Uygur Devleti'nin resmi dini olmuştur. VIII. Yüzyıla denk gelen bu süreçte Maniheizm Orta Asya topraklarında varlığını sağlamlaştırmış ve XIII. Yüzyılda gerçekleşmiş olan Moğol saldırılarına kadar da durumunu korumuştur. Batıdan Doğuya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yayılma alanı bulunan Maniheizm, Çin topraklarında da hüküm sürmüştür. Maniheizm'in XVI. yüzyıla kadar bu topraklarda yaşadığı düşünülmektedir.¹³

Maniheizm'in böylesine geniş bir coğrafyada kendine yer bulabilmesi, ruhun kurtuluşuna odaklanan öğretisinin evrenselci doğasıyla açıklanabilir. Ruhun Işık Âlemine ulaşmasını amaçlayan bu dini öğreti, farklı kültür ve inanç yapılarında karşılık bulabilecek kadar esnek ve kapsayıcı bir karakter taşımaktadır. Bu esneklik, Maniheist öğretinin zamandan ve kültürden bağımsız bir şekilde sunulmasından kaynaklanmaktadır.

2. Kutsal Metinler

Maniheizm'in kutsal kitapları ana eksen olarak ruhun karanlıktan kurtularak Işık Âlemi'ne yükselişini ele alan kozmik bir soteriyolojiye dayanmaktadır. Maniheist Kutsal kitaplar doğrudan Mani tarafından yazıldığı kabul edilen eserler ve öğrencileri tarafından kaleme alınan eserler olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. Mani tarafından kaleme alınan *Hayat İncil'i* adlı eser, insan ruhunun maddi ve manevi karanlıktan nasıl arınarak ilahî kaynağa döneceğini sistematik biçimde ortaya koymaktadır.¹⁴ Aynı şekilde, *Hayat Hazinesi* adlı eser,

¹⁰ Adam, Dinler Tarihi, sy. 276; Mehmet Alıcı, Gnostik Yaşamın Şifreleri Bir Giriş Denemesi (İstanbul: Minel Nihal Yayınları, 2023), sy.4

¹¹ Adam, Dinler Tarihi, sy. 276

¹² Şinasi Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri (Ankara, DİB Yayınları, 2010), sy. 494

¹³ Kurt Rudolph, "Gnosis: the Nature and History of an Ancient Religion", çev. Mustafa Bıyıklı, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/1, sy.382

¹⁴ Tardieu, Manichaeism, sy.35-36

cinsiyetin geçici bir özellik olduğunu ve ruhların ışık parçacıkları halinde Tanrı'ya döneceğinden bahsetmektedir.¹⁵ *Şapuragan* isimli eserde ise Mani'nin, önceki peygamberlerin mesajlarını birleştirdiği ve son kurtarıcı olduğu iddiasını ortaya koymaktadır.¹⁶ Mani *Ardahang* isimli eserinde öğretisini resimlerle insanlığa ulaştırarak diğer peygamberlerden ayrıldığını şu şekilde ifade etmektedir: "Benden önceki bütün peygamberler dinleri ve bilgelikleri hakkında yazılar yazdılar; fakat ben hem yazdım hem de resimledim."¹⁷ Bu ifade, eserde yer alan resimlerin Maniheizm öğretideki ruhsal anlayışını ortaya koymaktadır. Doğrudan ruhsal bir deneyim ve kurtuluşun parçasını temsil edebilecek resimler; sembolik olarak tasvir edilen anlatının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Maniheizm'de Mani'nin mektupları ve mezmurları; nefis terbiyesi, ruhsal arınma ve ibadet gibi konularda rehber olan eserlerdir. Mani'nin mektup yazma pratiği ve Aziz Pavlus'un mektupları arasında benzerliklerin var olduğu yaygın kanaatlardendir.¹⁸

Öğrenciler tarafından yazıya geçirilen metinler arasında *Kefalya*, kozmik çatışmanın insan ruhuna yansımaları ve bu çatışma içindeki ruhun nasıl arınabileceğini konu alır. *Huastuanift* adlı tövbe duası, insanın işlediği günahları itiraf edip ruhunu arındırması gerektiğini vurgular. Görsel anlatımlarla bezenmiş *Turfan metinleri* ve *Ardahang*, kurtuluş öğretisinin sembolik ve sanatsal boyutunu yansıtırken, Mani'nin resimle vahiy aktardığına olan inancı da bu metinlerde somutlaşır.¹⁹ Bu külliyyatın çok dilliliği ve kültürel çeşitliliği, Maniheizm'in ruhun kurtuluşuna dair evrenselci yaklaşımının farklı toplumlarda karşılık bulunduğunu göstermektedir.²⁰ Sonuç olarak, Maniheizm eserler sadece teolojik bir sistemin nüshaları değil; insanın ruhsal yolculuğuna dair evrensel bir kurtuluş arayışının kayıtlarıdır. Ruhun karanlıktan ışığa uzanan yolculuğunu anlatan bu eserler, Maniheizm'in farklı coğrafyalarda kabullenilmesini sağlayan en güçlü düşünsel dayanağı oluşturur.

3. İbadet ve Uygulamalar

Maniheizm ibadet sisteminde, ruhun beden ve dünyanın karanlık etkilerinden arındırılarak Işık Âlemi'ne yükselişini amaçlayan disiplinli bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı, topluluğun "seçkinler" (elita) ve "dinleyiciler" (auditores) olarak iki sınıfa ayrılmasıyla oluşmaktadır.²¹ Seçkinler ruhsal kurtuluşa doğrudan ulaşabilecek düzeyde katı bir yaşam biçimini benimserken, dinleyiciler bu sürece dolaylı katkı sunan destekleyici bir roledir.²²

Maniheizm öğretide ibadetlerin temel gayesi, ruhun karanlıkla temasını kesmek ve onu arındırmaktır. Bu çerçevede ibadetler üç temel ayak üzerinde şekillenir: dua, oruç ve tövbe. Seçkinler günde yedi, dinleyiciler dört kez dua eder.²³ Dua sırasında kuzeye yönelme, Işık Tanrısı'na ilahilerle ve yakarışlarla seslenme mecburiyeti bulunmaktadır. Ayrıca tüm Maniheizm için haftalık Pazar orucu ile yıllık oruç dönemleri mevcuttur; seçkinler yılın yüz

¹⁵ Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.177

¹⁶ Adam, Dinler Tarihi, sy. 279; Şinasi Gündüz(ed.), Dünya Dinleri (İstanbul; Milet Nihal Yayınları,1.Baskı,2020),sy.330

¹⁷ Abolqasen Esmailpour, 'Manichaeism Gnosis and Creation Myth', *Sino-Platonic Papers*, Number 156 (July, 2005), sy.82-97

¹⁸ Nicholas J. Baker-Brian, Manichaeism An Ancient Faith Rediscovered,(NY, T&T Clark International,2011),sy.63

¹⁹ Selim Karakaş, Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.- XIII. Yüzyıllar),(Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2010),sy.30; Zsuzsanna Gulácsi, Mediaeval Manichaeism Book Art A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia(Boston, Brill,2005),sy. 106

²⁰ Jes P. Asmussen, 'Manichaeism Literature',(NY, Scholars' Facsimiles & Reprints,1975), sy.38

²¹ Jason David Beduhn, The Manichaeism Body In Discipline and Ritual(London, THE JOHNS HOPKINS UNIVERSITY PRESS,2000), sy.26

²² Dilâ Baran Tekin, Mani Ve Öğretileri (Çorum,Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014) sy,86

²³ İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm",Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14:1 (2009), sy.82

günü oruçla geçirmekle sorumludurlar. Bu ibadetler, bedenın arzularını dizginleyerek ruhun saflığını arttırma ve koruma işlevi görür.

İbadet pratiğı içinde yer alan “Beş Emir” (ibadet, oruç, af dileme, zekât ve ahlaki yasaklar) ile “Üç Mühür” (el, dil ve gönül terbiyesi) özellikle seçkinler tarafından eksiksiz uygulanır. Bu kurallar, hem ruhun bedenle temasını sınırlandırır hem de manevi saflığı korumayı amaçlar.²⁴ Örneğın “elin mührü” canlılara zarar vermemeyi; “gönlün mührü” ise evlenmeme ve cinsel perhizi içerir. Bu, ruhu maddi olandan uzaklaştırarak arındırmanın yollarından biridir. Zekât uygulaması ise dinleyicilere özgüdür ve seçkinlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Bu sayede dinleyiciler, ruhen daha yüksek bir düzeye ulaşmayı ve ileride seçkinler sınıfında yeniden doğmayı umut ederler. Yıllık uygulamalarda en önemli dini gün, Bema Bayramıdır. Bu günde Mani’nin Işık Âlemi’ne yükseliş anılır ve ruhsal kurtuluşun temsili kutlanır. Bayram; ilahiler, methiyeler ve Mani tasvirinin sergilendiğı simgesel törenlerle kutlanır.²⁵ Bema, ruhun yeryüzünden göğe doğru yaptığı metafizik yolculuğun toplu bir ifadesidir.

Maniheist ibadet mekânı olan “Kilise”, yalnızca bir toplu ibadet alanı değil, aynı zamanda ruhun disiplinli bir arınma sürecine girdiğı kutsal bir merkezdir. Beş bölümlü yapısıyla (oruç, ibadet, okuma, resim ve hasta salonları) bireyin hem ruhsal hem bedensel düzeyde değişimini amaçlar.²⁶ Kilisede görevli olan din adamları da ruhsal rehberlik, ahlaki destek ve toplumsal paylaşımı yönlendirme görevini üstlenir.

Maniheist ibadetler yalnızca sıradan uygulamalar değil, ruhun kurtuluşuna giden arındırıcı ve dönüştürücü bir yoldur. Bu ibadet disiplini, bireyin içsel çatışmasını aşarak Işık Âlemi’ne yönelmesini sağlayan ruhsal bir eğitim süreci niteliğindedir.

4. İnanç Esasları

Maniheist inancın temelini, Işık ve Karanlık yahut iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki aslî prensibe dayanan gnostik bir düalizm oluşturmaktadır.²⁷ Bu düalizmle tanrısal menşei ruhların kötü olan maddi bedene nasıl hapsediğı açıklanmaktadır.²⁸ Tanrısallığın ikil bir şekilde paylaşıldığı bu inanışta Işık Tanrısı iynin, Karanlık Tanrısı ise kötünün hâkimi olarak görölmektedir. Işık iyiliğın, saflığın göstergesidir. Mani hâyır saltanatı olarak nitelendirilen Işık’ı şu şekilde anlatır, “*O hayat sahibi ve ebedi, ezeli olandır. Her şey ona bağıdır ve her şey onun kuvvetiyle yaşayacaktır.*”²⁹ Karanlık ise Işık’ın aksine maddedir, fani ve kararsız bir tabiattadır; Işık’da var olan tüm özelliklerin aksi özellikler taşımaktadır. Karanlıklar âleminde, ruhları maddi olana bağlayan ve ışığı tutsak etmeye çalışan *Arkon* olarak isimlendirilen güç sahibi kötücül varlıklar bulunmaktadır.

Düalizmin iki tarafını oluşturan bu unsurlar, köken olarak birbirinden ayrı ve bağımsızdır. Bundan dolayı birbirine karışmayan iki tanrısal unsur olarak görülürler. Bu iki tanrısal unsurun bulunduğu âlemlerde birbirinden ayrı ve temassızlığın mevcut olduğı ortaya konmaktadır.³⁰

²⁴ Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, sy.503

²⁵ Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, sy.505

²⁶ Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, sy.82

²⁷ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 22.07.2024)

²⁸ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1992} sy.10

²⁹ Hilmi Demir, “Maveraünnehir’in Dini Politığı ve Maturidi’nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler”, İmam Maturidi Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı(Nisan 2014) sy.438

³⁰ Adam, Dinler Tarihi, sy. 284

Bu kozmik düalizm, Maniheizm’de insan ruhunun Işık Âlemi’nden düşerek karanlık maddeye hapsediğini ve kurtuluş için tekrar ışığa dönmesi gerektiği inancının temelidir.

4.1. Maniheist Düalizmde Kozmos ve İnsanın Yaratılışı

Maniheist kozmogoni, ruhun neden maddi olan âlemde hapsediğini açıklamak için mitolojik bir anlatı ortaya koymaktadır. Bu anlatıya göre ilk başta İyilik ve Kötülük arasında bir sınır bulunmaktadır. İyilik ve Kötülük arasında ilk temasın olmasıyla tarihin başladığı kabul edilmektedir. Tarihi başlatan ise Karanlık Prens’in sınırı geçip aydınlığı istemesi olarak görülmektedir. Işık Tanrısı Karanlık’ın saldırısını engellemek ve onu geldiği yere göndermek için üç aşamalı bir plan oluşturur. Bu plana göre ilk aşamada hikmet olarak nitelendirilen Yüce Ruh’u yaratır ve bu güçten Hayat Anası ortaya çıkar. Hayat Anası ise karanlık güçleri yenmek için insanı-ı kadîmi yaratmıştır. Yaratılan insan-ı kadîm beş unsurla donatılır, bu unsurlar; ateş, su, rüzgâr, ışık ve havadır.³¹ İnsan-ı kadîm olarak nitelendirilen bilinen ilk yaratılmış insan olan Âdem değildir. İnsandan ayrı olarak ilahi bir Işık varlığı olduğu kabul edilmektedir. Böylece planın ilk aşaması tamamlanmıştır. İkinci aşamada yaratılan insan-ı kadîm karanlık âlemiyle Işık âleminin sınırına giderek bir savaşa başlar ve bu savaşın sonucunda insan-ı kadîm ve beş oğlu savaşı kaybeder ve karanlık âleminde tutsak olurlar. Bu savaş dünyanın yaratılmasının başlangıcı olarak kabul edilmektedir.³² Bu ikinci plan olarak nitelendirilen süreçte; ilk insanın yeniden Işık âlemine yükselmesi, kozmosun ve ilk insan çiftinin yaratılması gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerin akabinde ikinci aşamada tamamlanmıştır. Üçüncü aşamada Işık Tanrısı Müjdeciyi yaratmış ve ondanda on iki bakireyi yaratmıştır. Müjdeci Işıkları temizlemek için üç tekerlekli bir yapı yaparak Işıkları temizlemeye başlamış, bu temizlik sırasında Arkonlar’ın parçaları yeryüzüne düşmüştür. Bu düşen parçalardan hayvanlar ve bitkiler meydana gelmiştir.³³

Karanlık âlemin varlıkları olan Arkonlar ellerinde bulunan Işık unsurlarıyla *Nebroel* ve *Aşaklon* olarak isimlendirilen iki Karanlık varlığın çiftleşmesini sağlar. Bu çiftleşme sonucunda Âdem ve Havva maddi olarak var olmaya başlarlar. İlk yaratıldıklarında kendilerini yaratanın Karanlık Tanrısı olduğunu düşünmesi üzerine Işıklar âleminde Âdem’e gerçeği anlatacak bir güç gönderilir. Bu güç Âdem’e maddi ve manevi olarak ikili bir yapıya sahip olduğunu ve manevi özün Işık olduğunu kendisine aktarır. Hakikatin bilgisini kavrayan Âdem maddi âlemden uzaklaşır. Işıklar âleminde Âdemi uyarmak için gelen bu uyarıcı aynı zamanda Havva’dan uzak durması gerektiğini konusunda da Âdem’i uyarmıştır. Aksi halde insan neslinin devamı gelecek ve dünya üzerinde Işık’ın tutsaklığı devam edecektir.³⁴ Maniheist geleneğe göre Havva karanlık güçlerden olan Aşaklon’la birleşir ve Kabil doğar. Kabil ile Havva’nın bir araya gelmesinden ise Habil doğmuştur. Âdem uyarıcının uyarısına uymayarak Havva’yla birleşir ve bu birleşmeden ise Şit doğmuştur. Gnostik gelenekte Şit, Âdem’in gerçek oğlu ve gnostiklerin atası olarak görülmektedir.³⁵

³¹İbrahim Karaca, “Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri”, Turkish Studies - Religion, 17(3) (2022), sy.269

³²Adam, Dinler Tarihi, sy. 284

³³Karaca, “Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri”, sy.270

³⁴Adam, Dinler Tarihi, sy. 286

³⁵Adam, Dinler Tarihi, sy. 286

Maniheist yaratılış öğretisi insanın bedende var olmasını bir sonuç olarak görmemekte, tersine ruhun düşüşünü ve kurtuluş ihtiyacını ortaya koyan bir geçiş evresi olduğu üzerine kurgulanmıştır.

4.2. Maniheizm’de Kutsal Bilgi ve Peygamber

Maniheist düşüncede kutsal bilgi ilahi âlemde ilham olarak ulaşır, insanın ve dünyanın hakikatini gösterir. Maddi âlemde bedene sıkışmış insanın bu kadar karanlık unsur içerisinde kendi kendine hakikatin bilgisine ulaşması söz konusu değildir. Yol gösterecek bir rehber ihtiyacı duyulmaktadır. Bu noktada Mani bu bilginin taşıyıcısı ve yol gösterici elçi olarak kendini görmektedir. İlk insandan bu yana peygamberlere verilen bilginin tamamının kendisine de verildiğini düşünmektedir. İnsanlığa geçmiş süreçlerde gelen peygamberler arasında Zerdüş, Budda ve İsa Mesih olduğunu düşünmektedir. Maniheistler gelen bu peygamberleri yerel ölçekte kalmış peygamberler olarak nitelendirirken, Mani’nin tüm insanlığa, evrensel bir çaba olarak geldiğini kabul etmektedirler. Maniheizm geleneğinde Mani’den sonra peygamber gelmeyeceği kabul edilmektedir. Mani’nin ölmediği Ay’a yükseldiği ve dünya üzerinde bulunan tüm ışık parçalarının Işık âlemine yükselmesini beklediği ayrıca kabuller arasındadır.³⁶

4.3. Ölüm ve Ahiret Düşüncesi

Maniheist düşüncede zamanın son evresinde iyi ve kötü arasında büyük bir savaşın olacağı kabul edilmektedir. Bu savaşın sonunda bir süre Karanlığın hâkim olacağına ancak Işık elçisi olarak İsa Mesih’in yeryüzüne ineceği ve Karanlığı yeneceğine inanılmaktadır. Aynı zamanda günahkârları da yargılayacağı düşünülmektedir. İyilerin Işık âlemine yükselmesiyle birlikte yeryüzünde Işık ile Karanlığı birbirinden ayıran bir ateş yanacak ve bu ateşin yanmasıyla kozmosa düzen veren görevli Işık varlıkları yerlerini terk edeceği aktarılmaktadır. Kozmos’da düzenin bozulmasıyla birlikte dünya çökerek çukur haline gelecek ve Karanlık da bu çukura düşecektir. Çukurun kapatılması ile Işık ile Karanlık arasındaki mutlak temassızlık yeniden sağlanacaktır.³⁷

Maniheizm düşüncesinde bedene hapsolmuş Işık unsuru bulunmaktadır. Bu hapsin son bulması ise insanın iyiliğe yönelmesi ve maddi arzulardan uzaklaşmasıyla gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Eğer bu hapis son bulmazsa ölüm sonrası yeniden bedenleşme(reenkarnasyon) olacaktır. Beden içerisinde sıkışmış Işık unsurları dinin emirlerine tam itaatle kurtuluşa geçecek, Işık âlemine yükselecektir. Seçkinler grubu öldükten sonra doğrudan Işık âlemine yükselirken, dinleyiciler dinin emirlerini tam gerçekleştirmedikleri için iyilikleri ve seçkinlere yaptıkları hizmetlere göre bir sonraki hayatlarında seçkin bedeninde dünyaya geleceklerdir. Işık âlemine yükselene kadar yeniden farklı bedenlerde dünyaya gelme süreci devam edecektir.

B. MANİHEİZM’DE RUH ve RUHUN DOĞASI

Revh kökünden isim olan ruh kelimesi “canlılarda hayatı sağlayan unsur” manasına gelmektedir. Âlimlerin ortak tarifine göre ise “Ana rahminde oluşması sırasında melek

³⁶ Adam, Dinler Tarihi, sy. 288

³⁷ Gündüz, Dünya Dinleri, sy.336

tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden ayrılan idrak edici ve bilici hakikat' anlamına gelmektedir.³⁸ Birçok dinde tanrıyı, âlemi ve insanı anlamak için önemli bir noktada görülen ruh her dinde farklı şekilde ele alınmıştır. Eski Yunanlar'da *Pneuma* ve *Pysche* kelimeleriyle ifade edilen ruh; tanrısal iz ve tüm canlılarda bulunan can anlamına gelmektedir. Çin dinlerinde de insan iki ruha sahiptir. Bu ruhlardan biri saf ve akıllı olan *Yang* diğeri ise bulanık ve karanlık olan *Yin* terimleriyle ifade edilmektedir. Bu iki ruh doğumla bir araya gelir ve insan bedeninin ölümüyle ayrılmaktadırlar. Şintoizm'de de var olan ruh anlayışı *Tama* terimiyle ifade edilmektedir. Hint dinlerinde genellikle *Atman*, Budizm'de *Ataman* olarak ifade edilmektedir. Diğer dinlerin aksine Budizm'de var olan ruh anlayışı insan bedeninde bir araya gelen kombinasyondan ibarettir, buna bağlı olarak insan hayatında sonsuz olan bir ruha ihtiyaç olmadığı aktarılmaktadır.³⁹

Maniheist anlayışa göre insan ruhu, bireysel bir varlıktan ziyade evrenin tamamına hâkim olan ortak ruhun özünden bir kırıntı ya da parçadır. Öyle ki insan bedeninde yer alan ruh bireysel bir varlık değil belli miktarda var olan ruh maddesidir. Evrenin tamamına yayılan varlık Yaşayan Ruh veya Yaşayan Öz olarak isimlendirilmektedir.⁴⁰ Maniheizm'de ruh, Işık âlemine ait olan saf iyilik hali olarak bulunmaktadır. Işık âlemine ait olan ruh, karanlık âleme ait olan maddi varlığa yani bedene hapsolmuş bir şekilde kurtarılmayı beklemektedir. Bu kurtuluş ise dini emirlere uyarak gerçekleşeceğine inanılmaktadır.

Mani şöyle demiştir: "Kendi ruhunuzu arındırıcılar ve kurtarıcılar olmalısınız, çünkü ruhunuz her yerde varlık bulur, böylece [ışığın babalarının topluluğuna] katılabilirsiniz." (Kephalaion 26, 77.18-20).

1. Ruhun İkili Doğası

Maniheizm düalist bir din olarak tanımlanmaktadır. Bu düalist anlayışta birbirine zıt iki asli prensipten oluşmaktadır. Nur zulmet, iyilik kötülük veya ışık karanlık olarak görülen bu anlayışta bu iki unsur birbirinden tamamen bağımsızdır, bu unsurlar ezeli ve ebedi olarak nitelendirilmektedir.

Maniheizm'de ruhun ikili doğası, iyilik ve kötülük arasındaki temel çatışmayı ifade etmektedir. Evrende var olan bütün şeyler, iyilik ve kötülüğün bir sonucu olarak görülmektedir. Işık âleminin tanrısı Zurvan ile karanlık âlemin tanrısı Arkon sürekli bir yaratım halindedirler. Başta birbirinden bağımsız olan bu süreç, Arkon'nun Işık âlemini fark etmesi ve onu elde etmek için kötü ruhları yaratmasıyla temas hali başlamıştır. Işık Kralı bilinçli bir şekilde Işık güçlerinin şeytani güçlerle ilişki kurmasına müsaade etmiştir. Kötülük güçlerine karşı Büyük Ruh'u yaratan Işık Tanrısı, insan-ı kadîm ve beş oğlunu (ışık, hava, su ateş, rüzgâr) karanlık âleme yem olarak göndermiştir. Karanlık âlem tarafından uyutulan insan-ı kadîm ve beş oğlu, Yaşayan Ruh tarafından kurtarılmıştır ve bu kurtarma sırasında Karanlığın güçleri öldürülmüş ve onların bedenlerinden maddi âlemin tüm unsurları yaratılmıştır. Işık ve Karanlığın terkibinden ise

³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "RUH", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 23.07.2024)

³⁹ Ahmet Güç, "RUH", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 23.07.2024)

⁴⁰ Jason Beduhn, "The Metabolism of Salvation: Manichaean Concepts of Human Physiology", ed. Paul MIRECKJ and ed. Jason Beduhn, "The Light And The Darkness Studies in Manichaeism and its World" (Leiden; Boston; Kijln, Brill, 2001), sy.6

göksel varlıkların yaratıldığına inanılmaktadır. Işığı Karanlığın göstergesi olan maddi dünyada tutabilmek için, Âdem ve Havva çifti Arkonlar tarafından yaratılırlar. Mani düşüncesine göre Âdem ve Havva'nın bedeni karanlığa aitken, ruhları Işık âlemine aittir.⁴¹

İnsanda yer alan ruh ve beden ikiliği, iyinin ve kötünün bir çatışmasının en güzel örneğini olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki biri iyiliğin yansıması diğeri kötülüğün yansıması olarak görülmektedir. Maniheist düşüncede maddi dünya Karanlığın güçleri ile yaratıldığı için maddi her şeye karşıt bir tutum sergilenmiştir. Öyle ki on emir arasında yer alan hayvan eti yememe, toprağı hasat etmeme, her bitki türünü tüketmeme bu düşüncenin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Işığın Ruhı

Maniheist düşüncede iyi ilke olarak nitelendirilen Işığın Ruhı, birinci ilah olarak görülmektedir. Fakat bu birincilik güç anlamında kullanılmamaktadır. Öyle ki kötülüğün iyilik üzerinde bir gücü olmadığı gibi, iyiliğin de kötülük üzerinde bir gücü bulunmamaktadır. Işığın Ruhı, Nur olarak da nitelendirilmektedir. Nur cennetlerinin kralı, kendi evrenin en büyüğü ve onun ruhunu teşkil eden, kendisinden hiçbir şeyin müstağni olmadığı olarak tanımlanan Işığın Ruh'u kadım varlık olarak Kuzeyde ikamet etmektedir. İnsanı-ı kadimin beş oğlundan müteşekkil olan Işığın Ruhı kötü meyve vermeyen, bereketli bir ağaca benzetilmektedir.⁴² Nur, iyilik, bilgelik ve uysallık özelliklerini temsil etmektedir.

Maniheist İliteratürün farklı dillerden müteşekkil olması varlıklar başta olmak üzere kavram ve terimler için geniş bir isimlendirme yelpazesi ortaya koymuştur. Öyle ki Tanrı (Işığın Ruhı) kavramı; Kıptice İlk Baba, Işıkların Babası, Hakikatin Babası, Her şeyin Efendisi; Partça'da ise Yüceliğin Babası, Işığın Babası, İlk Baba, Tanrı Srosav; Yunanca İyi Efendi; Soğdca Işık Cennetinin Tanrısı; Arapça Nur Bahçesinin Meliki ve Çince Saf Işık Dünyasının olarak isimlendirilmektedir.⁴³ Bu isimlendirmeler Maniheist ruh anlayışının en iyi tezahürleridir. Öyle ki ruh anlayışının evrensel ve kozmik doğasını yansıtırken; ruhun kökeni, yönelimi ve amacı hakkında dolaylı bilgiler sunmaktadır.

İbn Nedim, Işığın Ruhı'nu hilm, ilim, akıl, gayb ve basiret olmak üzere beş organı bulunduğunu ifade ederken; ruhani organlarını ise sevgi, iman, vefa, mürüvvet ve hikmet şeklinde sıralamaktadır. Maniheistler'den bir kısmı Nur ile maddi âlem arasında yapısal bir benzerlik kurmaktadır. Şöyle ki Dünya'nın arzı ve atmosferi olduğu gibi Nur'un da arzı ve atmosferi bulunmaktadır. Fakat onun arzı ve atmosferi Dünya'nın arzı ve atmosferine benzememektedir; Nur'un arzı güneşin hacminin suretinde olup, her zaman latif olarak görülmektedir. Onun kokusu en güzel koku olup, rengini gökkuşağının tüm renklerinden aldığına inanılmaktadır.⁴⁴

Sonuç olarak Maniheizm'de var olan tanrı tasavvuru; ezeli ve ebedi, bütün iyi varlıkların kaynağı ve tüm ilahi varlıkların ilk sebebi olan bir Tanrı anlayışına dayanmaktadır. Fakat Bu

⁴¹ Mihdat Aktulga, "Maniheizm'de Bir Töz Olarak Kötülük ve Kötülük Konusunda İnsanın Konumu", Din ve İnsan Dergisi. 3 (5) (2023), sy.46

⁴² Yakup Hafizoğlu, "Eş'arilerin Maniheist Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri" Marifetname. 8/1, sy.246

⁴³ Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.238

⁴⁴ Hafizoğlu, "Eş'arilerin Maniheist Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri", sy.247

Tanrı'nın, sadece iyiliğin ve nurun yaratıcısı olduğuna inanılmakta; karanlık ve kötülük ile ontolojik olarak bağının bulunmadığı özellikle vurgulanmaktadır.

3. Karanlığın Ruhı

Maniheizm'de var olan düalist inancın diğer ayağını oluşturan Karanlığın Ruh'u için de birçok isimlendirme mevcuttur. Karanlığın Ruhu'na Yunanca, Latince, Kiptice Şeytan; Arapça İblis; Pehlevi ve Partça Ehrimen; Soğdca Simnu; Kiptice Şeytanın Oğlu ve Karanlığın Prensi; Süryanice'de ise Madde denilmektedir.⁴⁵ Bu isimlendirmeler Maniheizm öğretinin çok dilli yapısının bir diğer örneğidir. Maniheizm gelenekte hem Işık'ın Ruhı hem de Karanlık'ın Ruhı için Kral ifadesi kullanılmamıştır. Bunun muhtemel nedeni aynı coğrafyada yer alan Sabiilik'te, Işık Kralı ve Karanlık Kralı olarak ifade edilen güçlü teolojik figürlerin yer alması olarak görülmektedir.

Karanlığın Ruhı, Işığın Ruhunun aksine ezeli ve ebedi olmayan bir varlıktır.⁴⁶ Öyle ki Karanlığın Ruhı Işığın Ruhı ile denk ve eş değer bir yaratıcı tanrı değildir. Daha çok ilk insanla eş değer görünen Karanlığın Ruhı; karanlık âleme ve onun tüm varlıklarına hareket veren, kurtuluşu engelleyen ve ruhu tutsak eden güç olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda o bir tanrıdan ziyade idareci olarak görülmektedir.

Bütün kötülüklerin Zulmet'ten yani Karanlığın Ruhundan türediği, şer ve sefiş sıfatları bünyesinde taşıdığına inanılmaktadır. Karanlığın Ruhunun cevherinin kirli, bulanık, kötü kokulu, çirkin görünümlü olduğu düşünülmektedir. Öyle ki tüm şerler, zararlar, kederler ve bozgunculuklar ondan türemektedir. Zulmet Nur'un aksine Güney tarafta yer almaktadır. Bazı görüşlere göre ise Nur'un yanında yer almaktadır. Nur'un arzı ve atmosferi olduğu gibi Zulmet'in de arzı ve atmosferi olduğuna inanılmaktadır. Fakat onun özelliği daha yoğun ve sert olmak açısından ayrılmaktadır. Kokusu Nur'un aksine kötü ve renklerinin de siyah olduğuna inanılmaktadır.⁴⁷

Maniheizm gelenekte Karanlığın Ruhunun varlığı evrenin ve insanın yaratılışını açıklamak için önemli bir yere sahiptir. İnsan ruhunun düşüşüne ve esaretine neden olan negatif güç, kurtuluş sürecinde de arınmayı zorlaştırarak kozmik sınavın baş etkeni konumundadır.

4. Ruhun Reenkarnasyonu

Maniheizm'de düalist inanç sistemi, sadece yaratılış sürecinde değil, ölüm sonrası hayatta da kendini göstermektedir. Ruhların yeryüzünden ve bedenden kurtularak Işık Âlemine yükselmesiyle dünyada şiddet, zulüm ve kötülük artacağına inanmaktadırlar. Yeryüzünde daha az ışık unsurunun kalmasıyla iyilik ve barış azalacağı, böylece yalancı peygamberlerin sayısının artacağı ve onları saptıracağı düşüncesi hâkimdir. Ahiret gününde iyilik ve din adına mücadele edenler için koruyucuların olduğuna inanılmaktadır.

Bedenden ayrılan ruhlar; doğruların ruhları ve sapkınlığa düşenlerin ruhları şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Doğruların ruhları ay âlemini geçerek, Işık Âlemine ulaşır ve orada ebedi

⁴⁵ Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.244

⁴⁶ Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.246

⁴⁷ Hafızoğlu, "Eş'arilerin Maniheizm Teolojisi ve Kozmolojisi Tenkitleri", sy.248

mutluluk içinde kalacaklardır. Sapkınlığa düşenlerin ruhları yeterince arınamadıkları için yeniden yeryüzüne gönderileceğine inanılmaktadır.⁴⁸ Bu düşünceyle diğer gnostik dinlerden ayrılan Maniheizm, sapkınlığa düşen ruhların tam anlamıyla temizlenip, dini emirlere uymadıkça ruhunun hapsediği bedenden kurtulamayacağını ortaya koymaktadır. Bu süreç ruh Işık Âlemine yükselinceye değin devam edeceği düşünülmektedir. Bu yeniden bedenleşme sürecinde ruh sadece insan bedeninde değil aynı zamanda hayvan ya da bitki formunda da geri dönebilir. Bu durum, ruhun arınma seviyesine göre aşağı ya da yukarı düzeydeki varlıklar halinde yeniden bedenleşmesi şeklindedir.

Maniheizm’de reenkarnasyon; ruhun karanlıktan kurtulup Işık Âlemine ulaşmasına kadar sürecek olan çok aşamalı bir arınma ve eğitim süreci olarak görülmektedir. Bu süreç kurtuluşun bireysel çabaya bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.

5. Ruhun Kurtuluşu

Katı gnostik dinlerden kabul edilen Maniheizm’i diğer dinlerden ayıran en önemli özellik, gnostik bilgiyi sır olarak saklamak yerine tüm insanlığa ulaştırmak için yoğun çaba harcamalarıdır.⁴⁹ Âdem ve Havva’nın karanlık güçler tarafından yaratılması, Işık Tanrısı tarafından Muhteşem İsa’nın uyarıcı olarak Âdem’e gönderilmesinin asıl sebebidir. Âdem Muhteşem İsa’nın ilahi mesajına olumlu bir şekilde karşılık vererek, kurtarıcı ilahi bilgiye sahip olmuştur. Bu ilahi bilgiyle kendi mahiyetini ve ilahi hakikati kavrayan Âdem, kurtuluşu hak etmiş olmaktadır. Muhteşem İsa tarafından Havva’yla yakınlaşmaması konusunda ikaz edilen Âdem, bu uyarıyı dikkate almaması Şit’in dünyaya gelmesine sebep olmuştur. Şit’i Âdem eğitmiş ve ona hakikatin bilgisini öğretmiştir. Karanlık güçlerin kışkırtmasıyla Havva yeniden Âdemle olmak ister, Âdem bu isteğe karşılık verecekken Şit onu uyarır ve kendisiyle Işık Âlemine gelmeye davet eder. Böylelikle ölümleri üzerine Âdem’in soyundan gelenler Işık Âlemine yükselirken, Havva ve onun soyundan gelenler cehenneme gideceğine inanılmaktadır.⁵⁰

Âdem’in kurtuluşu kendisinden sonra gelen insanlık için örneklik teşkil etmektedir. Öyle ki kendisine Muhteşem İsa’nın görünüp gnosisi/hakikati kendisiyle paylaşmasıyla Âdem derin uykusundan uyanmış ve kendi farkına varmıştır. Bu farkındalıkla kendi özünün hakikatini kavrayan Âdem kurtuluşa ermek için ilk adımı atmış bulunmaktadır. Âdem’in soyundan gelenlerin kurtuluşu için Muhteşem İsa tarafından görevlendirilen Işık Zihni, kurtarılacak olan her insana manen gelmektedir. Ruh bu Işık Zihnini tanıyarak onun davetine olumlu yaklaşırsa kurtuluş yoluna girmektedir. Kurtuluşu hak etmeyen ve kendisine Işık Zihni gelmeyen ruh ise kurtuluşu hak edene kadar yeniden yeryüzüne gelmektedir. Maniheizm’e göre bu reenkarnasyon süreci bir nevi ruhun kötülükten ve karanlıktan temizlenmesini sağlamaktadır. Bir diğer yoruma göre ise ilahi elçi tarafından ikaz edilmeyen ruh beden hapisanesinde kalarak cezalandırılmaktadır.⁵¹

⁴⁸ Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, sy. 80

⁴⁹ Mehmet Mekin Meçin. “Maniheizm Hakkında Bir İnceleme: Mesajlarıyla Yaşayan Din”. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), Sy.731

⁵⁰ Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, sy.500

⁵¹ Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, sy.500

Maniheist gelenekte bedende hapsolan ruhların kurtuluş süreci farklılık arz etmektedir. Öyle ki Manihesitler’i teşkil eden seçkinler ve dinleyiciler olarak anılan gruplar kurtuluş serüvenini farklı şekilde tamamlamaktadırlar. Kendisine Işık Zihni’nin görünmesiyle kendi özünün hakikatine erişen seçkinler doğrudan Işık Âlemine yükselmektedirler. Seçkinlerin hizmetinde olan dinleyiciler ise bu görevi hakıyla yapıp, dinin emirlerini yerine getirmekle bir sonraki yaşamlarında seçkinler grubuna dâhil olarak dünyaya geleceklerine ve böylece kurtuluşa yaklaşıpacaklarına inanmaktadırlar.

Ruhun kurtuluşu için bedenın arzu ve isteklerden uzak durması ve kurutuluş hasreti içerisinde olması gerekmektedir. Ruh Işık Âlemine hasretle seslenişı metinlerde şu şekilde aktarılmaktadır:

“ Beni kötülük işleyenlerden kurtar, beni günahla yüklü olanlardan ayır, beni bütünyle günahkâr olan ve kötülüğün yayılmasını sağlamaktan başka bir şey yapmayan cehennem çocuklarından kurtar.”⁵²

Metinde ışık parçacığının Işık Âlemine seslenişı ve kurutuluşu için çağrısı bulunmaktadır. Bu çağrının yanıt bulmasıyla İlahi elçi kendisine görünmesiyle kurutuluş süreci başlamaktadır. Daha sonrasında İlahi elçinin davetini kabul etmeli ve onun işret ettiğı yolda devam etmelidir. Bu şartları gerçekleştirdiğı takdirde elçi tarafından getirilen bilgiye hâkim olacağına ve maddi âlemden arınabileceğine inanılmaktadır.⁵³

Maniheist literatürde ölüm sonrası ruhun yükseliş serüveni için farklı anlatılar bulunmaktadır. Bu alıntılardan en detaylısı 10. yüzyıl âlimlerinden İbn Nedim tarafından el-Fihrist isimi kitabında ele alınmıştır.⁵⁴ Bu anlatıya göre, seçkinler sınıfına ait bir kişinin ölümüyle ruhsal yükseliş ve kurtuluş başlamaktadır. Ölen seçkine Kadîm İnsan (ilk insan) tarafından rehber suretinde nurlu bir ilah gönderilmektedir. Bu nurlu ilahın yanında; cezve, elbise, alın bağı, taç ve nurlu bir başlık bulunmaktadır. Bu eşyalar, ruhun ilahi kimliğe bürünmesi ve karanlığa ait olan maddeden arınması anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kendisine Işık Bakiresi isimli ruhani bir varlık görünmektedir. Ruhun yükselişı esnasında kendisine saldıran şeytanlara karşı nurlu ilahın yanında yer alan üç ilahın yardımıyla şeytanlardan kurtulmaktadır. Nurlu İlahlar yanlarında getirdikleri eşyaları seçkine giydirerek ilk durak olan Ay feleğine getirmektedirler. Ay feleğı Kadîm İnsan’ın ve canlıların ilk olarak bulunduğu yer olan ruhlar âleimidir. Bu aşamada cesedi asılı kalan seçkinden; Güneş, Ay ve nurlu ilahlar tarafından üç kuvvet alınmaktadır: su, ateş ve temiz hava. Bu kuvvetlerin alınmasıyla ceset işlevsiz hale gelmekte ve cehenneme atılmaktadır. Böylece ruh yükselişine devam ederken karanlığa ait olan cesette yeniden karanlık özüne geri dönmektedir. Seçkinin ruhu Güneş feleğine yükselmeye devam eder ve arınma süreci başlamaktadır. Arınmanın tamamlanmasıyla Işık Âlemine varan ruh karanlığın tutsaklığından kurtulmuş olmaktadır.

Reenkarnasyona tabi olan dinleyicinin ölüm sonrası süreci seçkinin ölüm sürecine benzemektedir. Seçkine görünen ilahlar ve şeytanlar dinleyiciye de görünmektedir. İlahların

⁵² Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.350

⁵³ Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, sy.500

⁵⁴ Alıcı, Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi, sy.354

yardımla şeytanı kovan dinleyiciye yeniden doğuş döngüsüne tabi olduğunu hissettirircesine ruhunu ve nurunu kurtarmaya devam edildiği aktarılır. Dünyaya yeniden geldiğinde seçkinlerden olarak geleceğine inanılan dinleyicinin, seçkinin yaşadığı ölüm sonrası süreci yaşayarak kurtuluşa ulaşacağına inanılmaktadır.⁵⁵ Seçkinlerden veya dinleyicilerden olmayan grup günahkârlar olarak isimlendirilmektedir. Günahkârların ölüm sonrası sürecinde ise şeytanlara karşı kendisine yardım edecek bir ilah bulunmamaktadır. Şeytanlar günahkâra azap ederek onu korkuyu göstermektedirler. Dinleyiciler gibi reenkarnasyona tabi olan günahkârlar dinleyicilerden ayrı olarak sonunda muhakkak cehenneme gideceklerdir, onlar için herhangi bir kurtuluş süreci bulunmamaktadır.

Maniheizm’de gnosise (hakikat) sahip olmak kurtuluş sürecinin temelini oluşturmaktadır. Gnosise ise ancak Tanrı tarafından seçilmiş kişiler ulaşabilmekte ve ancak bu seçilmiş kişilerin eliyle diğer insanlara ulaştırılabilmektedir. Maniheizm’de kurtuluş sürecinin reçetesi Mani’nin eliyle tüm insanlığa ulaştırıldığına inanılmaktadır. Kendisinden önce gelen peygamberlerin bir kısmına da sınırlı düzeyde gnosisin verildiğinden bahseden Mani, zincirin son halkası ve evrensel uyarıcı olarak kendini konumlandırmaktadır. Hz. Âdem’den İsa Mesih’e, Budda’dan Zerdüşt’e bağlantı kurarak kendi söylemine bir geçmiş inşa etmekte ve meşru bir zemin oluşturmaktadır.

SONUÇ

Maniheizm, ruhun karanlıktan kurtuluşu temelinde inşa edilen kozmik öğreti olarak hem dini hem felsefi düşünce tarihinde dikkat çeken bir sistem ortaya koymuştur. Bu öğretilerde insan ruhu, karanlığa ait olan maddi bedende tutsak kalmış ilahi bir öz olarak tanımlanırken, kurtuluş ise bu özün ait olduğu Işık Âlemine geri dönmesiyle gerçekleşir. Ruhun karanlık unsurlar karşısında verdiği mücadele, yalnızca bireysel bir ahlaki çaba olarak değil, evrensel bir kozmik çatışmanın parçası olarak görülmektedir.

Bu çalışma, Maniheizm’in merkezî öğretisini oluşturan ruh kavramı ve ruhun kurtuluş sürecini kozmolojik, teolojik ve etik bağlamda incelemeyi amaçlamıştır. Giriş bölümünde ortaya konan “Maniheist öğretilerde ruhun nasıl tanımlandığı, neden tutsak kabul edildiği ve bu tutsaklıktan nasıl kurtulduğu” soruları doğrultusunda yapılan analizler, Maniheizm’in yalnızca bir din değil; çok katmanlı, evrenselci bir kurtuluş sistemi olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmada görüldüğü üzere Maniheizm’in ruh anlayışı, yalnızca teolojik bir çerçeve sunmakla kalmaz, aynı zamanda ruhun doğasına, insanın ahlaki sorumluluğuna ve evrendeki konumuna dair kapsamlı bir açıklama getirir. Bu bağlamda seçkinler ve dinleyiciler arasındaki ayrım, sadece sosyo-dini bir sınıflandırma değil, aynı zamanda farklı ruhsal mertebeleri temsil eden bir sistemdir. Ruhun kurtuluşuna giden yol, gnostik bilgiye erişim, arınma disiplini ve ilahi yardımın kabulüyle şekillenmektedir.

⁵⁵ Mehmet Alıcı, Maniheist Gnostik Yaşamın Şifreleri(İstanbul: Milet Nihal Yayınları,2023),sy.30

Bu çalışmada yapılan nitel analizler göstermektedir ki, Maniheist gelenekte aşamalı bir ruhsal yolculuk anlatısı vardır ve bu anlatı; dini semboller, mitolojik öğeler ve evrensel ahlaki ilkelerle aktarılmıştır. Evrensel bir düzlemde ruhun doğasını anlamaya çalışan bu yaklaşım, modern dinler tarihçiliği ve felsefi antropoloji açısından da değerli bir düşünsel miras sunmaktadır.

Maniheizm'in bu özgün ruh anlayışı, onun çeşitli kültürlerde ve dillerde karşılık bulmasını sağlamış; çok dilli metinlerde farklı isim ve sembollerle ifade edilse de özde evrensel bir ruhsal kurtuluş arayışını temsil etmiştir. Dolayısıyla Maniheist ruh öğretisi, kadîm dünyada olduğu kadar günümüz düşünsel tartışmaları için de üzerinde durulmaya değer bir alan olarak varlığını sürdürmektedir. Bu çalışma teolojik metinler ve tarihsel anlatılarla sınırlı kalmaktadır. Maniheist gelenekteki ruh kavramının sosyolojik, psikolojik ya da karşılaştırmalı dinler tarihi açısından incelenmesi, bu alandaki bilgi derinliğini artırabilir. Ayrıca Maniheizm'in Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Budizm gibi inanç sistemleriyle ruh anlayışı düzeyinde karşılaştırmalı bir analizle ele alınması, hem düalizmin evrensel formlarını hem de Maniheist özgünlüğü daha görünür kılacaktır.

Son tahlilde, Maniheizm'in ruh anlayışı yalnızca antik bir öğreti olarak değil, insanın kadîm varoluşsal sorgularına verilen derinlikli bir cevap olarak değerlendirilebilir. Ruhun Karanlık'tan Işık'a yönelişi, sadece kozmik bir anlatı değil; aynı zamanda her çağda insanın manevi yolculuğuna eşlik edebilecek evrensel bir şemadır. Bu bağlamda Maniheizm, günümüzde insanın anlam arayışına yol gösterebilen, zamanın ötesinden seslenen bir "kurtuluş bilgeliği" resmi sunmaktadır.

Extended Abstract

The Soul and The Salvation of the Soul in Manichaeism

Manichaeism, which originated in the lands of Iran and gradually spread across many regions, is a Gnostic and dualistic religion founded by Mani. It is believed that Mani was born in Babylon in the year 216 CE. He spent his childhood within the community of the "Elkesaites," a Christian sect. While still a member of this community, Mani had his first vision at the age of twelve, and a second vision at the age of twenty-four. In this second vision, he was entrusted with the prophetic mission. Upon receiving this mission, Mani began his efforts to spread his teachings throughout the regions of India and Iran. Influenced by Zoroastrianism, Buddhism, and Christianity, this religion incorporates its own teachings and life philosophy. Mani, who also tasked his disciples with spreading the faith, commanded them to put his teachings into writing. Many works are attributed either directly to Mani or to his disciples. Most of the texts attributed to Mani were written in Aramaic. These works include letters sent to his disciples, letters written for missionary purposes to non-members of the community, or treatises composed to directly convey his doctrines. The most important of these is the "Gospel of Life," considered the foundational text of Manichaeism. Another work attributed to Mani, the "Treasure of Life," addresses the battles of the forces of Light, the problem of evil, and cosmological narratives. The "Shabuhrgan," a text in which Mani presented a summary of his doctrines to the Sasanian king, is also among his attributed works. Other works include the "Book of Mysteries," "Pragmateia," "Book of Giants," "Epistles," "Psalms and Prayers," and the "Ardahang/Eikon." Works thought to be composed by his direct disciples include the "Cologne Mani Codex," "Kephalaia," "Homilies and Psalms," "Manichaean Chinese Texts," "Huastuanift," "Turfan Texts," and the "North African Codices." The emergence of these texts in diverse regions indicates the widespread geographical reach of Manichaeism. Its incorporation of beliefs, cultures, and traditions from the regions it spread into contributed to its acceptance as a religion. By integrating the literary richness of these cultures into its own works, Manichaeism strengthened the sense of belonging for its followers. As a religion, Manichaeism possesses its own forms of worship and rituals. These practices vary according to religious roles, which are categorized into two groups: the Elect and the Hearers. While the Elect pray seven times a day, the Hearers pray four times. The Five Commandments of the Manichaeans include observing the Ten Commandments, giving alms, fasting, seeking forgiveness for sins, and performing daily worship. With the exception of alms (which apply only to the Hearers), both groups are responsible for fulfilling these commandments. In addition, Manichaeans observe religious holidays and sacred days. Mani viewed the prophets who came before him as local prophets, while he regarded himself as a universal prophet. Manichaeism, built upon a dualistic structure, is founded on two opposing primordial principles: Light and Darkness. These principles form the basis of both the cosmos and the creation of humanity. The Manichaean concept of God centers around the ideas of good and evil. Mani envisioned the beginning of the universe as a battle between these two forces, and asserted that both were eternal. The ultimate goal of the human being is to be purified from evil and darkness and reach the Realm of Light. At this point, Manichaeism presents its own

philosophy of salvation, offering its followers a roadmap for how the soul, imprisoned in the material body, can attain liberation. The duality of soul and body in humans is the best reflection of the interplay between the forces of good and evil. The soul is believed to be pure, clean, and full of light, while the body is thought to be born of darkness and evil. After a general introduction to Manichaeism, this study examines the Manichaean understanding of the soul under five subheadings. As a result of this examination, it is shown that the soul plays a role in all aspects, particularly in good and evil, and possesses an eternal nature. Until it reaches the Realm of Light, the soul is repeatedly reborn in the body.

Keywords: History of Religions, Manichaeism, Light, Darkness, Soul, Salvation.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Adam, Baki. (ed.) *Dinler Tarihi*, İstanbul: Grafiker Yayınları, 2001.
- Aktulga, Mıdhat. "Maniheizm'de Bir Töz Olarak Kötülük ve Kötülük Konusunda İnsanın Konumu" *Din ve İnsan Dergisi*. 3/5 (Haziran 2023), 41-60.
- Alıcı, Mehmet. *Gnostik Yaşamın Şifreleri Bir Giriş Denemesi*, İstanbul: Minel Nihal Yayınları,2023
- Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, İstanbul: Divan Kitap,2018.
- Alper, Ömer Mahir. "İrfâniyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim 24.07.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/irfaniyye>
- Asmussen, Jes Peter. *Manichaeism Literature*, NY, Scholars' Facsimiles & Reprints,1975.
- Baker-Brian, Nicholas. *Manichaeism An Ancient Faith Rediscovered*, NY, T&T Clark International,2011.
- Baran Tekin, Dila. *Mani Ve Öğretileri*. Çorum Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Beduhn, Jason David. *The Metabolism of Salvation: Manichaeism Concepts of Human Physiology*" P. MIRECKJ and J.BEDUHN," *The Light And The Darkness Studies in Manichaeism And Its World*" Boston, Brill, 2001.
- Beduhn, Jason David. *The Manichaeism Body In Discipline and Ritual*, London, The Johns Hopkins University Press,2000.
- Demir, Hilmi. *Gnostik Teoloji ve Kelami Aklın Karşılaşması*, Ankara:Anadolu Yayınları,2021.
- Demir, Hilmi. "Maveraünnehir'in Dini Politikası ve Maturidi'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", İmam Maturidi Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, Editör Ahmet Kartal. (ss. 433-450).İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Esmailpour, Abolqasen. "Manichaeism Gnosis and Creation Myth", *Sino-Platonic Papers*, 156,2005, 82-97
- Gulácsi, Zsuzsann. *Mediaeval Manichaeism Book Art A Codicological Study Of Iranian And Turkic Illuminated Book Fragments From 8th–11th Century East Central Asia*, Boston, Brill,2005.
- Güç, Ahmet. "Ruh", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim 23.07.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruh#4-diger-dinlerde>
- Gündüz, Şinasi. *Dünya Dinleri*, İstanbul: Milet Nihal Yayınları,2020.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim 22.07.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maniheizm>
- Güngör, Harun. "Maniheizm" 'Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, (Ocak 1988), 145-166.
- Hafızoğlu, Yakup. "Eş'arîlerin Maniheizm Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri [The Ash'ârîs' Criticisms of Manichaeism Theology and Cosmology]", *Marifetname*. 8/1 , (Haziran 2021),247-276.
- Karaca, İbrahim. "Maniheizm İnançının Ehl-i Hak İnançına Etkileri", *Turkish Studies - Religion*, 17(3), (Eylül 2022), 265-275.
- Karakaş, Selim. "Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.- XIII. Yüzyıllar)", Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2015.
- Lieu, S. N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 1992, in: *Vigiliae Christianae. A Review of Early Christian Life and Language* 47(1993)288-303.
- Meçin, Mehmet Mekin. "Maniheizm Hakkında Bir İnceleme: Mesajlarıyla Yaşayan Din", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt: 27 Sayı: 2, (Aralık 2023)726 – 745.
- Oymak, İskender. "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 14:1 (Haziran 2009), 67-97.

- Rudolph, Kurt. “ *GNOSIS: the Nature and History of an Ancient Religion*”, çev. Mustafa Bıyık, Gazi Üniveristesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,1/1, (Haziran 2002),378-393.
- Tardieu, Michel. *Manichaeism*, University of Illinois Press Urbana and Chicago,2008.
- Topaloğlu, Bekir. “*Hay*”, TDV İslâm Ansiklopedisi Erişim 13.04.2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hay>
- Yalçın, Hamdi. *Hermetizm ve Gnostisizm* Ankara, Fecr Yayınları,2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “*Ruh*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim 23.07.2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ruh#1>